

hrvatskog društva, koja pretpostavlja kod Hrvata gotovo pola milenija prekida u društvenom razvitku — do XI. st.; teza o pomoći Bizanta u ustanku Hrvata protiv Avara, koja, po mojem uvjerenju, ulazi u sklop bizantske tendencije u Konstantinovu izvještaju o seobi Hrvata (HZ 5, 1952, str. 21—28); tvrdnja o postanku hrvatske »feudalne« države početkom VII. st., što je u nepomirljivoj suprotnosti kako s rezultatima dosadašnjega naučnog proučavanja uopće, tako i s vlastitom Baradinom koncepcijom o uređenju starohrvatske države (a i sa činjenicom, da i Bizant sam u to doba nije feudalna država).

1 i 3) Pitanje seobe Hrvata svakako treba riješiti u sklopu naseljavanja Južnih Slavena uopće, ali taj zahtjev niti znači nešto novo, niti bilo kakvu korekturu već odavna usječenog puta nauke, koji se jasno odražava i u današnjem stanju ove njezine problematike. Međutim, njegovo rješavanje putem povezivanja tragova hrvatskog imena, koje može da predstavlja samo takvu ili drugačiju kombinaciju, po mojem je mišljenju skrajnje problematično. Da govorim otvoreno: čak kad bi bilo nesumnjivo dokazano, da je Konstantinov izvještaj o seobi Hrvata njegova vlastita kombinacija, između njegova izvještaja i Baradinih teza vidim u tom pogledu samo dvije razlike, naime da je Baradina podloga u pogledu tragova hrvatskih imena potpunija (ali ne potpuna!) i da je njegova kombinacija još 1000 godina mlađa. Ali mislim, da sam u HZ 5, 1952, str. 1—38, ipak barem učvrstio i treću razliku, naime Buryjevo i Hauptmannovo mišljenje, da izvještaj u 30. gl. De adm. imp. nije kombinacija bizantskog pisca, nego da se on oslanja na dalmatinsku i hrvatsku narodnu tradiciju. No, bez obzira na to, čvrsto sam uvjeren da put do rješenja problema seobe Hrvata vodi isključivo preko analize izvora najbližih događajima i utvrđivanja njihova karaktera, pouzdanosti ili nepouzdanosti. Rješenje, da li je neki izvor u nekom pogledu pouzdan ili ne, sadrži naime već i rješenje, da li njegov sadržaj odgovara istini ili ne, pa je zbog toga u tehnici historičareva rada uopće nemoguće odvajati ta dva pitanja.

Bogo Grafenauer

V. NOVAK - P. SKOK, SUPETARSKI KARTULAR.

Izdanje JAZU, Zagreb 1952.

Kartular sv. Petra u Selu, jedna od najvažnijih zbirki izvora za povijest Hrvatske i Dalmacije u XI. i XII. st., čekao je dugo vremena svoje kritičko izdanje. Cjeloviti tekst objavio je tek F. Carrara 1844 u Splitu, dakle prije više od jednog stoljeća. Drugo izdanje čitavog teksta, zajedno s faksimilima, priredio je prof. dr. Viktor Novak s prof. dr. P. Skokom pod gornjim naslovom u edicijama JAZU, prekinuvši tako prilično dugu pauzu. U međuvremenu su pojedini hrvatski povjesničari objelodanili veće ili manje odlomke. Kako se ovdje radi o izvoru, koji je — kako prof. Novak s pravom kaže — »spomenik prvog reda, kakvih za to vrijeme kod ostalih južnih Slavena uopće još nema« (8), njegovim podacima koristili su se, iako s različitim uspjehom, svi naši dosadašnji povjesničari, počevši od Luciusa, za prikazivanje prilika, događaja i vladara dotičnog razdoblja hrv. povijesti. Uza sve to ne može se još uvijek reći, da je sadržaj toga kartulara do kraja iscrpen, osobito ako se pristupi njegovu proučavanju novim metodama povijesnog istraživanja.

Prof. Novak popratio je ovo izdanje općim napomenama i odgovarajućim studijama, koje se odnose na tekst i sadržaj kartulara.

U »Notae arheologicae« (9—24) smješta najprije crkvu sv. Petra i samostan, koji je Petar Crni dao sagraditi, u današnji Poljički Supetar — kao i P. Kaer — koji je, prema autorovu mišljenju i u staro vrijeme pripadao Poljičkoj župi, a zatim raspravlja o grobnom natpisu Petrovu. Sačuvan je naime epitaf sarkofaga Petra Crnoga, koji je kasnije bio upotrebljen kao oltarna menza. Epitaf je na nekoliko mjesta oštećen; nedostaju mu slova. Njegovo čitanje nije zbog toga još jedinstveno i općenito prihvaćeno. Autor se odvaja na nekoliko mjesta od čitanja Bulić-Skokova (u Glasniku Zemalj. muzeja u B. i H. XXX) kao i ostalih, pa u 5. stihu ima »multo« mjesto »cuncto«, a u 9. točno »ascribit« mjesto »qui scribit«. Iako autor za svoje čitanje iznosi jake dokaze, ipak su moguće daljnje kombinacije i varijacije (usp. HE IV, s. v. Črni Petar).

U pogledu tumačenja i čitanja trećeg stiha u epitafu, koje je svojevremeno bilo izazvalo žive diskusije, autor prihvaća čitanje Bulić-Skokovo: »Et dum viguit error, in orbe fui«, ali mu daje svoje tumačenje. Orbis uzima u partikularnom značenju (»Petrov orbis je prvenstveno njegova Dalmacija...«, 21), a »error« je glagolizam: »... stoga je glagolizam sa svim svojim refleksima, na crkvenom kao i političkom području, ... onaj Petrov strahoviti error... da ga nije zaboravio ni u nadgrobnom natpisu« (22). S ovim tumačenjem udaljava se od Karamanova (usp. Starohrvatska prosvjeta, N. S. I, 1—2), koji izraze »orbis« i »error« uzima u univerzalnom značenju, dovodeći ih u vezu s velikom borbom papinstva i carstva za Grguru VII. i Henrika IV. Karaman zbog toga nestavlja zarez iza error, nego iza orbe.

Ovdje ćemo primijetiti, da riječ »orbis« ima prvenstveno univerzalno značenje, iako je u rimskoj eri mogla imati i uže lokalno (usp. F. Gaffiot, Dictionnaire Latin-français, 1934, s. v. orbis = region, contrée). U srednjovjekovnoj latinštini zadržava u prvom redu univerzalno značenje, ali može katkad imati i regionalno (usp. Du Cange, Glossarium mediae..., s. v. orbis = pagus, seu provincia). Drugo je pitanje, da li se izraz »error« odnosi na glagolizam? Crkveni sabori u Splitu 925 i 1060 ne smatraju glagolizam herezom, a Šišić smatra štaviše, da je pitanje slavenske liturgije na saboru 925 bilo »sporedno« (Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, str. 418). Istina je, da su glagoljašima činjene velike neprilike i da je zaključeno da bez papina dopuštenja ne smiju biti ređeni u više redove, ali to još ne znači, da je glagolizam bio smatran herezom. Hereze se u to vrijeme iskorjenjuju ognjem i mačem. Pripovijedanje Tome Arcidakona kao drugorazrednog izvora o glagoljašima nije sasvim pouzdano, jer on piše iz dosta udaljene perspektive i s jako naglašenom osobnom antihrvatskom notom. Toma osim toga kontaminira često pojedine vjerske pokrete (usp. Barada, Episcopus croatensis). Glagolizam — bar ne u XI. st. — nije imao takav općeevropski zamah, da bi mogao biti dogmatska zabluda, hereza, u onom smislu, u kojem se izraz »error« tada općenito primjenjivao. Stoga uzimanje riječi »orbis« u univerzalnom značenju isključuje lokalno shvaćanje »errora«. Tumačenje pak riječi »orbis« u lokalnom značenju zahtijeva dokaz da je »error« glagolizam, a to se ni posredno ni neposredno ne može iz teksta epitafa izvesti.

U »Notae historicae et topograficae« (25—115) pisac razvija dalje misao o borbi glagolizma i reformizma pa tvrdi da je cilj gradnje crkve i samostana sv. Petra u Selu bio izrazito antiglagoljaški. »Takav manastir, građen i pomagan s takvim određenim ciljevima, imao je da posluži latinaškom reformističkom pokretu u borbi protiv glagolizma kao baza sa koje se imalo prodirati u glagoljaška Poljica« (29). Povlači zatim analogiju sa zabranom vizigotike u Španjolskoj s našom glagolicom, iako se ova analogija sama po sebi ne može još smatrati pouzdanim dokazom. Autor u nastavku opširno i često dramatskim stilom opisuje borbu između glagoljaštva i reformizma, služeći se jedino podacima Tome Arcidakona, a da prethodno nije raščistio pitanje, kako je Toma do tih podataka došao. Uostalom, svoje izlaganje

nije autor mogao potkrijepiti bilo kojim direktnim podatkom ni sadržajem samoga kartulara. U tekstu kartulara nema osim toga nigdje podatka, iz kojega bi se barem indirektno moglo zaključiti, da je gradnja samostana bila izrazito antiglagoljaškog karaktera. Mora se zatim upozoriti na činjenicu, da nema nikakvih podataka, pa prema tome ni dokaza, da se u doba narodnih vladara, točnije u XI. st., uopće i glagoljalo u Poljicima, iako to još ne isključuje protivnu postavku. Auto-rove tvrdnje ne mogu se dakle — barem zasada, dok nema za njih dokaza — prihvatiti, a nije ni bilo potrebno isticati antiglagoljašku borbu kao motiv za osnivanje samostana, kad se samostan uopće i nije osnovao na hrvatskom zemljištu, kako ćemo to dalje vidjeti. Daleko sam od svake pomisli da umanjim borbu glagoljaša, koja je imala određenu pozitivnu ulogu u tadašnjim prilikama. Ali moram ustvrditi, da je krajnje vrijeme, da se rješavanju pitanja glagolizma, kao društvene pojave, priđe s novih pozicija: to jest, ekonomske uvjetovanosti njegove pojave, borbe i održanja, pa da se vidi, koji ga društveni slojevi podupiru i zašto, kojih društvenih slojeva je on izražaj. Bez ovog rješenja padat ćemo opet u ekstremne faze pro i contra glagolizma. Upravo zbog toga, što nije s ovih pozicija prišao rješavanju pitanja glagolizma, autor se našao u neugodnom položaju, kad je morao konstatirati — uz svoju pretpostavku da je gradnja samostana imala antiglagoljaški, antihrvatski karakter — da i Slavac i ostali neretvanski vladari, a također i mnogi Hrvati, a nijedan Latin, darivaju taj samostan, pa zatim ustvrditi da usprkos tome »glagolizam a to je ujedno znači sva ona ogromna snaga otpornosti narodnih snaga, nije bio... savladan« (51). Autor ne kaže, koje proizvodne snage glagoljaša stoje iza »narodnih snaga«. Kada se to utvrdi, autor ne će morati da dokazuje, kako je gradnja samostana crkveno-politički akt, jer se ustvari radi prvenstveno o ekonomskom momentu. Stoga pomaže samostan određeni društveni sloj ljudi, pri čemu je sporedno, da li je tko Hrvat ili nije. O nekom svijesnom nacionalizmu ne možemo u to vrijeme govoriti.

Autor prati razvoj samostana od osnutka do 1273, kada se više ne spominje. O njegovu osnivaču Petru Crnom tvrdi — suprotno drugim mišljenjima — da je bio porijeklom čisti Hrvat (»ne može biti riječi o tome, da je Petar Crni kroati-zovani Latin«, 48). Plastično iznosi nastojanje samostana odnosno njegovih predstavnika da dobiju zemljišne posjede i s njima radnu snagu. Ta nastojanja postižu kulminaciju za vrijeme pohlepnog tuđinca, splitskog nadbiskupa Rajnerija; u ime splitske episkopalne menze — koja je naslijedila imanja samostana — htio je prisvojiti tuđe zemljište, pa su ga Kačići 4. VIII. 1180 kamenovali u Srinjinama.

Posjedi samostana bili su vrlo veliki. Sam Petar Crni opskrbio ga je znatnim imanjem, a kasnije su pridolazile kupnje, darivanja i ostavštine. Na osnovu dokumenata, koji o tome govore, mogu se odrediti lokaliteti, tako da se može dobiti vjerna slika o veličini pojedinih zemljišta. Autor ubicira mjesta, koja se navode u kartularu; pritom se uglavnom drži rezultata P. Kaera i L. Katića, samo ih tu i tamo dopunjuje. Orijentaciju u tim lokalitetima otežava to što autor nije priložio odgovarajuću zemljopisnu kartu posjeda, nego čitalac mora posegnuti za specijal-kom: Arheološka karta Solina i okolice (VHAD, N. S. sv. XIV), na koju ga autor upućuje. Ta je karta nepotpuna, jer u nju nisu ucrtani svi lokaliteti, a to nije ni autor učinio, zbog čega mora dalji istraživač sam ucrtavati i kontrolirati pojedine podatke. Bogati toponomastički i onomastički materijal sadržan u kartularu poslužio je autoru za ispravan zaključak: »Ovaj cjelokupni hiljadugodišnji hrvatski toponomastički materijal... obogaćen i izrazitim hrvatskim onomastičkim materijalom... sve su to živa historijska svjedočanstva za čistoću etničkog elementa ovih krajeva...« (77). Ovo je nesumnjiva istina, ali je potrebno upozoriti, da tu treba razlikovati tri upravna teritorija: hrvatski, neretvanski i splitski. Oni su

doduše u XI. st., točnije u vrijeme gradnje samostana i izdavanja darovnica od strane hrvatskog vladara, pod zajedničkom hrvatskom krunom, pa bi se u prvi čas činilo, da tu razliku ne treba povlačiti. Iz daljeg izlaganja vidjet će se, zašto je potrebno, da se ovoj podjeli obrati pažnja.

Da na području, na kojem samostan dobiva zemlje, postoje tri upravna područja, svjedoči sam kartular.

U prvom redu, samostan sv. Petra u Selu sa crkvom nalazi se na splitskom području, a ne hrvatskom. Autor kaže, da se on nalazi na poljičkom zemljištu (str. 11), ali Poljica su taj teritorij dobila tek u XV. stoljeću,* dakle, nije na hrvatskom teritoriju u užem smislu, iako je pod državom hrvatskom, jer je i Split tada njezin sastavni dio. Pripadanje pod splitski teritorij razabire se iz datacije fundacione povelje: »Temporibus quoque domni Laurentii uenerabilis Spalatine sedis archiepiscopi, regi Chroatorum Suinimiri, nec non Valizze prioris« (str. 213). Iz spomena nadbiskupa Lovre ne bi se moglo ništa zaključiti, jer se jurisdikcija splitske nadbiskupije prostirala i na hrvatski teritorij. Spominjanje kralja Zvonimira ne bi također bilo od presudnog značenja, jer je on ionako vladar cjelokupnog teritorija. Međutim, od ključne važnosti je spominjanje priora Valice; njegova se vlast ograničavala na Split i splitski teritorij. Odatle proizlazi, da se samostan sv. Petra u Selu zajedno sa crkvom nalazio na splitskom, a ne na hrvatskom teritoriju.

Zvonimir daruje zemlje, koje su na hrvatskom teritoriju: »Suinimir rex dederat Stresi auunculi sui totas terras que erant in Masaro, et incipientes a Salona usque Biaki...« (224). Taj dio teritorija je kraljevski (usp. M. Barada, Hrvatski vlasteoski feudalizam, str. 27).

Rusin morstik i kralj Slavac potvrđuju zemlje pod neretvanskom upravom: »Breuem recordationem facio ego Rusinus qui et Morsticus de terris que sunt in Tristenico...«; »... postea venit Slauiz rex et corroborauit prenominatas terras...« i t. d. (223). (O teritoriju Neretvana na tom području usp. M. Barada, Dinastičko pitanje u Hrvatskoj u XI. st., VAHD 50, str. 183).

Previđajući ova tri upravna područja, autor je u proučavanju ekonomskih i društvenih odnosa na tom teritoriju upao u pogrešku da generalizira; on zaključuje, da na tom čitavom teritoriju prevladava robovlasnički sistem, odnosno robovlasnički produkcionni odnosi, i proteže to na čitavu tadašnju Hrvatsku, pa još i dalje. »Upravo robovi su bili osnovna snaga u procesu proizvodnje na hrvatskim vlastelinskim dobrima, jednako svjetovnim kao i crkvenima« (78). Ti robovi su bili »... potpuno bespravan element... korišteni kao stvar gospodara, gotovo isto onako kao i u antičkom robovlasničkom svijetu« (79); »... rob je jednako na crkvenim, a tako isto i na svjetovnim vlastelinskim imanjima bio samo rob, prava i nesumnjiva res propria svojih gospodara« (83).

O tim tvrdnjama autora bilo je već govora u našoj znanstvenoj kritici (usp. O. Mandić u Hist. Zborniku V, sv. 1—2, str. 131—138). Potpunosti radi iznijet ću, kako se na pitanje serva gleda u našoj historiografiji u najnovije vrijeme. Mišljenja su podijeljena: servi su robovi još pri kraju XIII. st., specijalno u Trogiru (M. Mirković u Hist. Zborniku IV, 28); servi su robovi, ali ne u robovlasničkom smislu, i ne prevladavaju u proizvodnji, pa im je položaj sličniji položaju kmetova, u koje se pretvaraju (D. Janković, Istorija države i prava naroda FNRJ, 1950, str. 33); servi su u IX. st. robovi i glavna radna snaga u proizvodnji, iako se razlikuju od robova u robovlasničkoj periodi, a u XI. st. izjednačuju se ekonomski, ali ne pravno s kmetovima (M. Barada, Hrv. vlast. feudalizam, str. 30—32); pravni položaj serva u mnogome je jednak kolonima (Mandić, n. d. str. 135); servi su od IX. st. dalje kmetovi (N. Klaić u Hist. Zborniku IV, str. 125).

* Za ovaj podatak zahvaljujem prof. M. Baradi.

Odrediti položaj serva nije prema tome lako. Oni su nesumnjivo neslobodan stalež, kako na teritoriju romanskih gradova tako i na hrvatskom, što je već i Rački ustanovio (Rad 70, str. 171). Razlikuju se od robova robovlasničke epohe, ne samo od onih u Rimu, Grčkoj i na Orijentu nego i od onih u Dalmaciji. Međutim, razlika je između ekonomskog položaja robova kao klase u doba rimskog vladanja u Dalmaciji i njihova društvenog položaja u IX. st. — a da ne govorimo o XI. st. — očigledna.

Robovi u rimskoj Dalmaciji, prema sačuvanim izvorima, ne razlikuju se po položaju i stupnju eksploatacije od robova izvan Dalmacije. U kamenolomima i rudnicima u Dalmaciji radili su robovi »ad metalla«, žigosani na čelu usijanim gvožđem, s nogama okovanim u teške okove, i nisu uopće bili pravni subjekt.

U IX. st., kad se servi prvi put spominju u našim dokumentima sa splitskog odnosno dalmatinskog teritorija (oporuke priora Petra iz kraja VIII. i poč. IX. st. i priora Andrije iz Zadra 918), servi su se ekonomski podigli do tog stupnja, da su bili na putu da zamijene robovlasničku eksploataciju novom. U oporuci priora Petar oslobađa ropkinju (ancillam), mater svoje kćeri, a zatim sve robove i ropkinje, koje je imao. Taj podatak tumači M. Horvat tako, da »oni već nisu mogli biti robovi u klasičnom rimskom smislu riječi, t. j. objekti (res)« (Rad 283, str. 174, bilj. 176). Tako isto oslobađa oporukom svoje robove i ropkinje i prior Andrija. Splitski crkveni sabor u Splitu 925 zaključuje: »Neka gospodari daju na nauke one svoje robove, kojigod žele da postanu svećenici. Gospodari neka svoje robove oštro kore ne kao strance, nego kao svoje, a robovi neka ih rado slušaju.« (J. Šidak, Historijska čitanka za hrvatsku povijest I, 1952 str. 19.) Upozoravam na taj prijevod, koji se razlikuje od dosadašnjih, a potječe od prof. Barade. Ovaj članak sabora može se odnositi i na hrvatski, a ne samo na dalmatinski teritorij. Robovi se prema njemu i pravno izjednačuju u nekim slučajevima s ostalim slobodnim ljudima. Robovi su dakle pojam javnopravnog, a ne više privatnopravnog odnosa.

Ovo sam iznio zbog toga da argumentiram postavku, kako izraz »servi« nema u ranofeudalno doba antički robovlasnički sadržaj čak ni na području romanskih gradova.

Što se tiče serva na teritoriju udaljenom od Splita, odnosno romanskih gradova, upada u oči da se ondje pogotovu ne može govoriti o »bespravnom elementu« i »res propria«.

Još potkraj rimske ere, u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije radili su u poljoprivredi svakako koloni (usp. G. Novak u Hist. Zborniku I, str. 152). Postoji podatak, koji bi to, možda, mogao i potvrditi; donosi ga Toma Arcidakon, kad opisuje dolazak Hrvata: »Hi uidentes terram Chroatie sibi fore ad habitandum quia rari in ea coloni manebant, ... ceperunt oprimere indigenas, et ad suum seruitium subiugere uiolenter« (ed. Rački, str. 25). Poteškoća je samo u tome, što tu vijest donosi Toma, o kojega je kritičnosti već bilo riječi, zatim, što je to jedina vijest pa ne zadovoljava zakon logike dovoljnog razloga za pravilno zaključivanje i napokon zbog toga, što riječ »coloni« može ovdje značiti »incolae«, stanovnici, starosjedioci, pa se ne bi mogla uzeti u društvenom značenju. Bez obzira na sve to može podatak ipak biti značajan kao dokaz da su se pri kraju rimske ere u Dalmaciji društveni odnosi razvijali paralelno s općim razvojem u drugim krajevima. Poslije pada u ropstvo (servitium) Hrvata — ali ne antičkog tipa — ovi su se starosjedioci počeli ponovo ekonomski dizati tako da su u XI. st., a vjerojatno i mnogo prije, imali i svojih posjeda. (Naravno je, da je među servima bilo i Hrvata. Nije ovdje mjesto da se detaljnije raspravlja o toj pojavi i procesu, o čemu je u našoj historiografiji bilo već govora.) To nam potvrđuje i Supetarski kartular: »... comparau serum nomine Cyprianum, cum filiis et filiabus, et uineis...« ili »... dedi-

mus seruum nomine Nycolaum cum uxore sua Dabrina, cum filiis et filiabus ac vineis suis...« (220). Ti su podaci i inače poznati, pa su ih upotrebljavali uglavnom svi oni, koji su dosad raspravljali o pitanju serva.

Trebalo je i u topografskoj karti voditi računa o teritoriju hrvatskom i romanskom, jer su na potonjem bili klasni odnosi izrazitiji (usp. F. Rački, n. d., i O. Mandić, n. d.). Hrvati su prilikom seobe donijeli sobom svoje društveno uređenje, koje se nije izgubilo u zatečenom stanju u unutrašnjosti naseljenog teritorija. Iako je područje, koje je obuhvaćeno ovim kartularom, maleno u relaciji sa čitavim hrvatskim područjem, ipak se moglo upozoriti i na hrvatsku, odnosno slavensku komponentu u društvenom uređenju, koja je dolazila i na tom području do izražaja.

Kmetova prema autoru nije tada još uopće bilo: »... i tako su robovi... bili u doba stare hrvatske države najmnogobrojnija proizvodna snaga, jer tada još kmetstva i nije bilo...« (107). Vidjeli smo da drugi povjesničari naprotiv dokazuju, da su oni tada postojali (usp. u najnovije vrijeme Barada, n. d., str. 30—31).

Da dokaže svoje postavke o antičkom ropstvu i robovlasničkim odnosima u to vrijeme, autor upotrebljava citate iz Denisova, Lenjina, Ostrovitjanova i ovaj Engelsov: »Ova su tri velika oblika robovanja karakteristična za tri velike epohe civilizacije; otvoreno ropstvo, i od nedavna prurušeno, uvijek ih prati.« (str. 79). Istina je, da u svim oblicima klasnog društva postoji ropstvo onih, čiju radnu snagu iskorištavaju individualni vlasnici sredstava za proizvodnju. Ali u tome postoje kvalitativne razlike, koje su karakteristične za pojedinu epohu. Rob je potpuno neslobodan, nije vlasnik sredstava za proizvodnju; kmet je djelomično slobodan i djelomično je vlasnik sredstava za proizvodnju; radnik (proleter) je osobno potpuno slobodan i nije vlasnik sredstava za proizvodnju. Osim toga postoji razlika u van-ekonomskoj prinudi (rob, kmet) koja ne važi za radnika. Kmet i radnik mogu se katkada po količini fizičkog rada praktički izjednačiti s robovima, kao na pr. kmetovi u Rusiji u XVII.—XVIII. st., a radnici u Engleskoj i Francuskoj za vrijeme prvobitne akumulacije, kad su radili i po 18 sati dnevno. Ali oni nose svaki u sebi određenu kvalitetu, koja ih razlikuje jedne od drugih. Zato se može govoriti o ropstvu samo u relativnom smislu, a sadržaj antičkog ropstva ne smije se nipošto primjenjivati na kasnije epohe.

Autor se uopće služi neuobičajenom terminologijom za društvenu strukturu u Hrvatskoj u XI. stoljeću. Istina je, da je to doba kad klasne suprotnosti nisu na čitavom hrvatskom teritoriju — iako to autor ne iznosi — jasno izdiferencirane. Ne može to opet biti ni doba kad se potpuno različite ekonomske i društvene kategorije ujedinjuju i postaju dominantne. Autor govori o »feudalističkoj državi« s »robovlasničkom« upotrebom radne snage (78), a vidjeli smo, da su servi po svom ekonomskom položaju ravni kmetovima. Hrvatsko društvo u XI. st. — prema njemu — »pokazuje sve oznake strukture razvijenijeg feudalnog sistema u svim svojim osnovnim ustanovama, s prilično jasno utvrđenim normama feudalnog prava« (78), a prozvađači materijalnih dobara u tom društvu jesu »pored jednog dijela slobodnih seljaka u najvećem dijelu upravo robovi« (78), dakle onaj elemenat, koji nije značajan za feudalne produkcione odnose.

Autor se na daljim stranicama zadržava na robovima u ostalim dalmatinskim gradovima, zatim u Veneciji i Slavoniji, i pri kraju na napoličarstvu u radnom odnosu, koje se javlja u Dalmaciji u XI. st. (str. 114). Time donekle ublažuje tvrdnju o antičkom ropstvu u Hrvatskoj i Dalmaciji u XI. stoljeću.

Preostaje još nekoliko manjih primjedbi.

Djelatnost Ivana Ravenjanina i doba primanja kršćanstva stavlja autor na kraj VIII. st. (str. 14) ne uzimajući u obzir suprotna mišljenja. Na str. 29 iznosi, da je Lovro postao nadbiskup splitski 1060, a utvrđeno je, da je to bilo 1064 (Barada-

Katić-Šidak, Hrvatska povijest, str. 55). Na str. 58 secundo nonas augusti i pridie nonas augusti razrešuje kao treći i četvrti august, a oboje označuje ustvari samo četvrti august. Na str. 68, dodirujući hipotezu Držislava Švoba o falsificiranju Beltanijeva kartulara (VHAD, N. S. XVII, 1936), kaže »da je vrlo uvjerljiva«. Međutim, ta hipoteza je ostala osamljena, jer se nije uspjelo osporiti autentičnost Trpimirove darovnice od 4. III. 852, koja se u tom kartularu nalazi.

Daljnje studije: »Notae paleographicae«, »Notae diplomaticae« i »Notae chronologicae« jesu specijalno stručni odsjeci o tekstu kartulara, pa će o njima dati sud za to pozvani stručnjaci. Međutim, može se konstatirati, da je autor detaljno paleografski proanalizirao slova, ligature (koje su inače rijetke), proučio tipove slova, stilove pisara, vrijeme pojedinih umetaka i marginalija. Postanak kartulara — za razliku od dosadašnjih datiranja, stavlja u 1105/6 ili na kraj prvog decenija XII. st. (147). Po njegovu je mišljenju kartular još važan i za proučavanje utjecaja bizantskih pravnih ustanova prilikom osnivanja zadužbina u Hrvatskoj (str. 157); u tome se slaže sa zaključcima J. Žontara. Međutim, za Hrvatsku i Dalmaciju može se reći, da to isprepletanje bizantsko-rimskih crkvenopravnih ustanova nije značajno i očevidno u XI. stoljeću. Autor raspravlja zatim o pravnim terminima: pro fine, besuetie, per manupriso, pristaldus, bukarat. U pogledu kralja Slavca kaže (str. 196), da je on pri prvom susretu s originalom kartulara uočio, da Slavcu nije mjesto u redosljedu hrvatskih kraljeva, što je napomenuo već u svom nekrologu o Šišiću (Ljetopis JAZU, 54, str. 404). Prema tome se njegovo mišljenje u cijelosti podudara s dobro poznatim mišljenjem prof. Barade. Izraz »Criuali rex« (str. 200—203) objašnjava kao izvedenicu madžarske riječi »király«, ali se s ovim tumačenjem P. Skok nije složio (str. 269).

Također ćemo i ovdje učiniti nekoliko primjedbi:

U tumačenju početne invokacije (str. 166), izraz »eiusdem incarnationis« ne pripada invokaciji nego se spaja s datacijom, koja slijedi, i njezin je sastavni dio. Također formula »diuina docente clementia« (na istoj strani) ne pripada naraciji nego devociji.

Na str. 190 tvrdi autor, da je stilus incarnationis s početkom godine 25. III. bio kod nas primjenjivan tek od XI. stoljeća. Međutim, već je Mucimirova isprava od 892 datirana ovim stilom i početkom Nove godine, a zatim redom gotovo sve isprave dalje (Rački, Doc. str. 17, 21 i t. d.).

Natpis na tornju crkve sv. Marije u Zadru, koji autor donosi na str. 206, već je prof. Barada 1943 objelodanio sa zaključkom, da je godina 1105 točna (usp. Časopis za hrvatsku povijest I, 1—2).

Autor je objavio i »Textus« kartulara u svojem čitanju (213—232), ali nažalost bez prijevoda.* Slijedi dalje »Lingvistička analiza kartulara Jura s. Petri de Gornai« od P. Skoka, zatim indeksi stvari, lica, mjesta i naroda i na kraju odlično uspjele reprodukcije kartulara, tako da svatko može pratiti tekst i proučavati njegove paleografske pojave.

Josip Lučić

* Nekoliko odlomaka iz teksta kartulara preveo je V. Gortan u Šidak, Historijska čitanka I, 23—27.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

GODINA VI.

1953

BROJ 1-4

NAKLADA »ŠKOLSKA KNJIGA« / ZAGREB

Redakcioni odbor

OLEG MANDIĆ

JAKŠA RAVLIĆ

JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

IZDAJE
POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE
Z A G R E B

Naklada »Školske knjige«, Zagreb, Prilaz J. N. A. 2. Štampanje dovršeno mjeseca
svibnja u »Tipografiji« u Zagrebu.